

УДК 341.9:[341.645.5.03(4):347.952.1/.2]](045)
DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v049.2023.4>

Крук Євген Васильович,

аспірант кафедри міжнародного приватного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ КОРУПЦІЙНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Постановка проблеми. Незважаючи на багатоаспектність причин виникнення корупції та різноманітність її проявів у кожній окремії державі, реалії сьогодення вимагають від держав об'єднання зусиль в боротьбі з корупцією як глобальним явищем та подоланні негативних наслідків вчинення корупційних діянь.

Міжнародною спільнотою запроваджено певні стандарти міждержавного, регіонального та міжнародного співробітництва, спрямовані на подолання негативних наслідків корупції, в тому числі й сприяння відшкодуванню шкоди та збитків, спричинених корупційними діяннями. Однак, із розвитком зовнішньоекономічних та соціальних відносин, технологічного, наукового потенціалу, видозмінюються й способи вчинення корупційних діянь, приховання їх наслідків, що вимагає від міжнародної спільноти швидкого реагування на такі зміни. І якщо міжнародні договори, нормативно-правові акти не є настільки гнучкими, щоб одразу рефлексувати на зміну суспільних відносин, то саме стандарти, що їх визначає Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїх рішеннях, заповнюють цю прогалину, що дозволяє охопити значне коло суспільних відносин.

Стан дослідження теми. Питання цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційних правопорушень, як і її джерел, в національній правовій науці комплексно не досліджувалась, натомість представлені лише дослідження більш загального характеру щодо відшкодування шкоди, спричиненої кримінальним правопорушенням, яким присвятили увагу такі науковці як І.С. Канзафарова, Д.Ф. Плачкова, Т.І. Присяжнюк,

М.І. Хавронюк, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, Я.М. Шевченко. Водночас дослідженню питань цивільно-правової конфіскації присвятили свої наукові праці К.П. Задоя, О.В. Козаченко, Т.О. Павлова, Т.М. Хутор. На міжнародному рівні над питанням конфіскації активів, законність походження яких не підтверджена, працювали наступні вчені Theodore S. Greenberg, Wingate Grant, Larissa Gray, Linda M. Samuel.

Водночас питанню джерел правового регулювання цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційного правопорушення, у тому числі і рішенням ЄСПЛ, приділено досить не багато уваги, що і визначає актуальність цього дослідження.

Метою цієї статті є визначення ролі та значення рішень ЄСПЛ в системі джерел, що закріплюють міжнародні та регіональні стандарти подолання негативних наслідків корупційних проявів, у тому числі й запровадження ефективних механізмів цивільно-правової відповідальності.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: визначити поняття джерел правового регулювання цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційних правопорушень, встановити їх роль та значення в системі джерел права, зробити висновки щодо правових стандартів, визначених в рішеннях ЄСПЛ, які було б доцільно запровадити в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Джерела правового регулювання цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційного правопорушення – це способи закріплення правових норм, які регулюють різновиди цивільно-

но-правової відповідальності та підстави її застосування за вчинення корупційного правопорушення та в інших випадках, визначених законом.

До джерел правового регулювання цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційного правопорушення відносимо міжнародні та регіональні нормативно-правові акти; рішення, рекомендації, звіти про діяльність міжнародних організацій та установ; правові прецеденти та правову доктрину.

Правозастосовчу практику вважаємо за доцільне проаналізувати на підставі рішень ЄСПЛ, зокрема, звернемо увагу на рішення щодо недопущення порушення права власності, гарантованого ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, під час застосування конфіскації як заходу цивільно-правового впливу на правопорушника.

Показовим у вказаному контексті є рішення «Gogitidze та інші проти Грузії» від 12 травня 2015 року, заява № 36862/05. Зазначене рішення було прийнято у справі щодо колишнього міністра уряду, якого звинуватили у зловживанні службовим становищем та вимаганні, а майно, що належало йому та його близьким родичам, було конфісковано. Значимим у вказаному рішенні є те, що суд, перевіряючи, чи була процедура конфіскації свавільною, урахував міжнародні зобов'язання Грузії щодо запровадження стандартів боротьби з корупційними злочинами. Ураховуючи уніфікацію законодавства Грузії із окреслених питань із міжнародними стандартами, ЄСПЛ у зазначеному рішенні визнав пропорційність конфіскаційних заходів навіть за відсутності обвинувального вироку, який підтверджує вину обвинуваченого, і не вимагав доказів «поза розумним сумнівом». Суд також акцентував увагу, що заявник, колишній урядовець, та його близькі родичі були належним чином запрошені для участі в судових слуханнях питань про конфіскацію, вони мали змогу скористатись правовою допомогою адвоката, жоден із заявників не посилався на існування будь-якої процесуальної несправедливості. Таким чином, суд уважав, що вимога справедливого балансу між загальним суспільним інтересом у вигляді боротьби з корупцією та захистом основних прав людини, зокрема, права власності, не була порушена. Не мало місце, на думку суду, і порушення презумпції невинуватості стосовно колишнього міністра, відповідно до якого окремо здійснювалось кримінальне провадження, суд зазначив, що конфіскація майна, постановлена в результаті цивільного

провадження без встановлення кримінального обвинувачення має не каральний, а превентивний та/або компенсаційний характер [1].

Зазначена конфіскація поєднує дві взаємопротилежні ознаки – з одного боку, вона є цивільно-правовим механізмом позбавлення особи власності, з іншої – імперативною санкцією за не доведення власником законності джерела походження його майна, що є елементом владно-карального механізму. Через таку двоїстість конфіскації її можна помилково віднести до публічного права, однак на нашу думку, вона є виключно цивільно-правовою, оскільки стосується основоположного цивільного права – права власності, а сторони – учасники процесу конфіскації є рівними та не перебувають у відносинах підпорядкування.

Іншим аспектом, яким ЄСПЛ мотивував прийняте рішення про відсутність порушення права власності, гарантованого ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у справі «Gogitidze та інші проти Грузії», є перевірка того, чи була надана заявникам можливість викласти свої аргументи та доводи в контексті загальної процедури судочинства, при цьому якщо сторона не скористалась відповідним правом на спростування доводів про конфіскацію майна, суд не вважатиме рішення про конфіскацію незаконним.

Отже, варто виділити особливості конфіскації саме як заходу цивільно-правового впливу на особу, що висновуються із практики ЄСПЛ: (1) конфіскація пов'язана із тяжкими кримінальними злочинами, такими як корупція чи відмивання коштів; (2) обов'язок доведення законності походження майна, яке, як вважається, було незаконно набутим, покладається на відповідачів – це важлива особливість, оскільки процесуальне законодавство за загальним правилом закріплює свободу в поданні сторонами доказів, однак рішення питання про конфіскацію завжди обтяжене обов'язком власника довести законність походження майна, і хоча такий обов'язок законодавчо не закріплений, однак саме від забезпечення можливості його виконання залежить справедливість прийнятого рішення; (3) конфіскація може бути застосована не лише до прямих доходів, одержаних злочинним шляхом, але й до майна, включаючи будь-які доходи та інші непрямі вигоди, отримані шляхом перетворення прямих доходів, одержаних злочинним шляхом, або їх змішування з іншими, можливо законними, активами. У цьому випадку теж потрібно врахувати,

якщо змішання «законного» та «незаконного» майна відбулось у спосіб, що унеможлиблює виділення незаконного майна, то конфісковано буде все майно і така конфіскація не порушуватиме п. 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; (4) заходи конфіскації можуть бути застосовані не лише до осіб, безпосередньо підозрюваних у вчиненні кримінальних правопорушень, але й до будь-яких третіх осіб, які мають права власності без необхідної добросовісності з метою приховати свою протиправну роль у накопиченні багатств. Зазначені особливості суттєво розширюють ознаки цивільної конфіскації, що визначені в законодавстві, та підтверджую ефективність рішень ЄСПЛ як джерела правового регулювання.

Іншим рішенням, яке становить особливу значимість для дослідження практики застосування норм, що регулюють питання конфіскації, як різновиду цивільно-правової відповідальності за корупційні та пов'язані з ними правопорушення, є рішення у справі «Arcuri та інші проти Італії» (заява № 52024/99), прийняте ЄСПЛ 05 липня 2001 року. Рокко Аркурі, неодноразово засуджений за шахрайство та злочини проти особи, підозрювався в причетності до мафії. Статки родини Аркурі були значними, однак доходи від його законної діяльності як бізнесмена не відповідали вартості тих активів, якими володіла сім'я Аркурі, у зв'язку з чим судом було прийнято рішення про арешт та конфіскацію майна родини Аркурі. Рокко Аркурі та члени його родини звернулись до ЄСПЛ із заявою про порушення їх права на мирне володіння майном. Суд, відхиливши скаргу як явно необґрунтовану, зробив важливі для подальшої правозастосовної практики висновки.

Конфіскація майна, законність походження якого не підтверджена, є частиною політики запобігання злочинності; при запровадженні такої політики законодавча влада повинна мати широку свободу розсуду щодо вибору належного способу застосування відповідних заходів. Отже, суд не вправі перевіряти доцільність встановлення на законодавчому рівні таких заходів, однак суд повинен переконатись, що при їх застосуванні (конфіскації) дотримуються права, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [2]. Зазначений висновок є важливим з огляду на мотивування рішень про конфіскацію, він підкреслює, що право власності не є абсолютним та може бути обмежене законом. Важливу роль у таких питаннях відіграють міжнародні зобов'язання, які на себе бере

держава, запроваджуючи інститути конфіскації необґрунтованих активів чи інших видів конфіскації. Якщо на виконання таких зобов'язань запроваджуються міжнародні стандарти такого різновиду цивільно-правової відповідальності як конфіскації, то її застосування є законним та справедливим.

Інший аспект, який дослідив суд у справі «Arcuri та інші проти Італії» – це забезпечення заявнику можливості подання власних доводів при застосуванні щодо нього та членів його родини механізму конфіскації майна, а також забезпечення їм можливості користуватись правовою допомогою адвоката.

Досліджуючи справу Аркурі суд також врахував, що італійські суди перевірили фінансове становище членів родини Рокко Аркурі, характер їхніх стосунків із Рокко і дійшли висновку, що всі конфісковані активи могли бути придбані лише шляхом реінвестування незаконних прибутків пана Рокко Аркурі та саме він де-факто управляв такими активами, причому офіційне присвоєння права власності членам його родини було лише юридичним ухиленням, спрямованим на обхід закону щодо відповідних активів. На підставі зазначеного, ЄСПЛ взяв до уваги свободу розсуду, якою користуються держави, коли вони контролюють використання майна відповідно до загальних інтересів, зокрема в контексті політики, спрямованої на боротьбу з тяжкими злочинами, та прийшов до висновку, що втручання у право заявника на мирне володіння своїм майном не було непропорційним до переслідуваної законної мети [2]. Отже, для розвитку інституту конфіскації вказаний висновок суду є вкрай важливим, він свідчить про те, що державі надається автономія у запровадженні таких механізмів, які будуть ефективним у боротьбі із тяжким злочинами, до яких відносяться корупційні злочини. При цьому на державу не покладається обов'язок доводити склад корупційних правопорушень у діях власника майна чи його причетність до таких, чи факт походження майна, яке конфіскується, за рішенням органу влади (суду), саме від таких правопорушень, достатньо лише законодавчого закріплення процедури конфіскації, та забезпечення права власника майна довести законність його походження. Доведення факту вчинення корупційного кримінального правопорушення є складним та тривалим процесом, а майно, здобуте в результаті його вчинення, увесь час може використовуватись на затягування такого процесу з метою відстрочення притягнення до

відповідальності, саме тому конфіскація як засіб боротьби з корупцією є швидким та ефективним методом подолання її негативних наслідків.

Цікавим з точки зору предмету цього дослідження є також висновок, зроблений ЄСПЛ у рішенні від 27 червня 2002 року у справі «Butler проти Сполученого Королівства» (заява 41661/98). Хоча зазначеним рішенням скаргу заявника визнано неприйнятною з огляду на невикористання ним усіх національних засобів захисту порушеного права, проте висновки суду, викладені у рішенні, є важливими для цього дослідження. Так, заявник був азартним гравцем, часто мав при собі значні суми коштів. Він прийняв рішення про придбання квартири в Іспанії у зв'язку з чим попросив свого знайомого перевезти значну суму коштів готівкою до Іспанії. На кордоні ці кошти були вилучені, оскільки на них знайшли сліди наркотичної речовини, а тому органи дійшли висновку, що такі кошти могли використовуватись для торгівлі наркотиками. ЄСПЛ у своєму рішенні зазначив, що проти заявника жодної кримінальної справи взагалі не порушувалося. Наказ про конфіскацію грошей був запобіжним заходом, і його не можна порівнювати з будь-якою кримінальною санкцією, оскільки його мета полягала в тому, щоб вилучити з обігу гроші, щодо яких у влади існувало припущення, що ці гроші були пов'язані з незаконним обігом наркотиків на міжнародному рівні. Провадження, результатом якого стало видання наказу про конфіскацію, не мало на меті пред'явлення будь-якого кримінального звинувачення [3]. Процитований висновок суду дає можливість чітко відмежувати конфіскацію поза межами кримінального провадження від будь-яких інших заходів кримінально-правового впливу. Ураховуючи таку особливу природу конфіскації, можна дійти висновку, що вона має абсолютно іншу мету, ніж конфіскація в межах кримінального провадження. Цивільна конфіскація спрямована на позбавлення особи власності у випадках, передбачених законом. Її метою є захист загальнолюдських інтересів – захист суспільства від негативного впливу та наслідків використання майна його власником з метою фінансування протиправної діяльності, а також унеможливлення отримання особою користі від незаконно набутого майна.

Уважаємо за доцільне також зупинитись ще на одному рішенні ЄСПЛ від 10 квітня 2012 року у справі «Silickienė проти Литви» (заява № 20496/02). Покійний чоловік заявниці, був високопосадовцем податкової адміністрації, якому за життя було пред'явлено обвинувачення

в утворенні злочинного об'єднання і керуванні ним з метою здійснення контрабанди. Притягнути чиновника до кримінальної відповідальності не вдалось у зв'язку з його смертю. У 2000 році державні органи вилучили певне майно, котре належало заявниці, її чоловіку і його матері, оскільки підозрювали, що вони набули це майно завдяки доходу від злочинної діяльності. Метою конфіскації було перешкодити заявниці отримати майнову вигоду від користування конфіскованим майном на шкоду суспільству. ЄСПЛ, перевіряючи чи було забезпечено справедливу рівновагу між цією метою і основоположними правами заявниці, врахував, що заявниця знала про походження коштів від незаконної діяльності злочинного об'єднання. Беручи до уваги обсяг, а також систематичний характер і організованість цієї діяльності, конфіскація може вважатись основним заходом у боротьбі проти організованої злочинності. З огляду на свободу розсуду, надану державам-учасникам у сфері боротьби з тяжкими злочинами, втручання у право власності заявниці не було диспропорційним з огляду на переслідувану законну мету [4].

Отже, практика застосування законодавства про цивільну конфіскацію дозволяє виділити декілька правил, яким повинні слідувати органи влади, щоб така конфіскація не порушувала основоположне право власності, закріплене в п. 1 Протоколу 1 до Конвенції а саме: (1) норми про цивільну конфіскацію повинні бути закріплені в національному законодавстві; (2) наявність кримінального провадження чи, тим більше, вироку не є обов'язковою для застосування цивільної конфіскації; (3) цивільна конфіскація застосовується до майна, законність походження якого не підтверджена; (4) при вирішенні питань про цивільну конфіскацію власнику майна повинно бути забезпечено свободу висловлювань та подання доказів на обґрунтування своєї позиції; (5) цивільній конфіскації підлягає майно, що належить особі, яка підозрюється в здійсненні протиправної діяльності, щодо якого існують сумніви в законності його походження.

Безумовно, зазначені висновки ЄСПЛ є джерелом регулювання цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційних та пов'язаних з ними правопорушень на міжнародному рівні, оскільки визначені судом стандарти в подальшому стануть зразком для вдосконалення нормативно-правового регулювання цивільної конфіскації, а також будуть орієнтиром для розвитку практики національних судів.

Висновки. Підсумовуючи результати проведеного в межах цієї наукової статті дослідження,

уважаємо за доцільне визначити, що метою цивільно-правової конфіскації, яка висновується із рішень ЄСПЛ, є захист правопорядку від наслідків використання майна, законність походження якого не підтверджена, таких як фінансування протиправної діяльності чи використання майнового активу для вчинення нових правопорушень, а також унеможливлення отримання будь-якою особою користі від незаконно набутого майна.

Державі надається автономія у запровадженні будь-яких механізмів, які будуть ефективним відповідно до особливостей її національного права у боротьбі з корупцією, однак такі механізми

повинні бути закріплені в законі та повинні забезпечувати можливість власника майна доводити законність його походження, надавати власні докази, висловлювати позицію, користуватись правовою допомогою адвоката. При цьому ЄСПЛ визначає обов'язок власника доводити законність його походження та набуття.

Конфіскація може бути застосована не лише до прямих доходів, одержаних злочинним шляхом, але й до майна, отриманого в результаті видозміни, перетворення незаконних активів або їх змішування з іншими, у тому числі й законними, активами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Judgment of The European Court of Human Rights in the case of Gogitidze and others v. Georgia no. 36862/05 (2015). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2236862%2F05%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-154398%22%5D%7D> (дата звернення 17.08.2022).
2. Judgment of The European Court of Human Rights in the case of Arcuri and others v. Italy no. 52024/99 (1998). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-22586%22%5D%7D> (дата звернення 17.08.2022).
3. Decision of The European Court of Human Rights in the case of Butler v. the United Kingdom no. 41661/98 (2002). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%5D%2C%22appno%22:%5B%2241661%2F98%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22ADMISSIBILITY%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-22577%22%5D%7D> (дата звернення 17.08.2022).
4. Judgment of The European Court of Human Rights in the case of Silickienė v. Lithuania no. 20496/02 (2012). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22languageisocode%22:%5B%22UKR%22%5D%2C%22appno%22:%5B%2220496%2F02%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-179186%22%5D%7D> (дата звернення 17.08.2022).

Крук Євген Васильович

Рішення Європейського суду з прав людини як джерело правового регулювання цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційного правопорушення

У статті визначено джерела правового регулювання цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційного правопорушення як способи закріплення правових норм, які регулюють різновиди цивільно-правової відповідальності та підстави її застосування за вчинення корупційного правопорушення та в інших випадках, визначених законом.

До джерел правового регулювання цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційного правопорушення віднесено міжнародні та регіональні нормативно-правові акти; рішення, рекомендації, звіти про діяльність міжнародних організацій та установ; правові прецеденти та правову доктрину.

Проаналізовано наступні рішення Європейського суду з прав людини: «Gogitidze та інші проти Грузії» від 12 травня 2015 року, «Arcuri та інші проти Італії» від 05 липня 2001 року, «Silickienė проти Литви» від 10 квітня 2012 року, «Butler проти Сполученого Королівства» від 27 червня 2002 року.

На підставі досліджених рішень виокремлено декілька правил, яким повинні слідувати органи влади, щоб цивільна конфіскація не порушувала основоположне право власності, закріплене в п. 1 Протоколу 1 до Конвенції а саме: (1) норми про цивільну конфіскацію повинні бути закріплені в національному законодавстві; (2) наявність кримінального провадження чи, тим більше, вироку не є обов'язковою для застосування цивільної конфіскації; (3) цивільна конфіскація застосовується до майна, законність походження якого не підтверджена; (4) при вирішенні питань про цивільну конфіскацію власнику майна повинно бути забезпечено свободу висловлювань та подання доказів на обґрунтування своєї позиції; (5) цивільній конфіскації підлягає майно, що належить особі, яка підозрюється в здійсненні протиправної діяльності, щодо якого існують сумніви в законності його походження.

Зроблено висновок, що відповідно до досліджених рішень Європейського суду з прав людини метою цивільно-правової конфіскації є захист правопорядку від наслідків використання майна, законність походження якого не підтверджена, таких як фінансування протиправної діяльності чи використання майнового активу для вчинення нових правопорушень, а також унеможливлення отримання будь-якою особою користі від незаконно набутого майна.

У статті відмічено, що висновки, сформульовані в рішеннях Європейського суду з прав людини, є джерелом регулювання цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційних та пов'язаних з ними правопорушень на міжнародному рівні, оскільки визначені судом стандарти в подальшому стають зразком для вдосконалення нормативно-правового регулювання цивільної конфіскації, а також будуть орієнтиром для розвитку практики національних судів.

Ключові слова: конфіскація, цивільно-правова відповідальність, право власності, Європейський суд з прав людини, конвенція, корупційне правопорушення, кримінальне провадження.

Kruk Yevgen

The decision of the European Court of Human Rights as a source of legal regulation of civil liability for commitment of a corruption offense

The article defines the sources of legal regulation of civil liability for the commission of a corruption offense as ways of designating legal norms that regulate the types of civil liability and the grounds for its application for the commission of a corruption offense and in other cases specified by law.

Sources of legal regulation of civil liability for the commission of a corruption offense include international and regional legal acts; decisions, recommendations, reports on the activities of international organizations and institutions; legal precedents and legal doctrine.

The following decisions of the European Court of Human Rights were analyzed: "Gogitidze and others v. Georgia" dated May 12, 2015, "Arcuri and others v. Italy" dated July 5, 2001, "Silickienė v. Lithuania" dated April 10, 2012, "Butler v. United Kingdoms" dated June 27, 2002.

On the basis of the researched decisions, several rules have been identified that must be followed by the authorities so that civil confiscation does not violate the fundamental right to property, provided in the article 1 of Protocol to the Convention, namely: (1) rules on civil confiscation should be enshrined in national legislation; (2) the existence of a criminal proceeding or even verdict is not mandatory for the application of civil forfeiture; (3) civil confiscation is applied to property, the legality of which has not been confirmed; (4) resolving questions of civil confiscation, the property owner should be provided with freedom of expression and the submission of evidence to justify his position; (5) property belonging to a person who is suspected of illegal activity and in respect of which there are doubts about the legality of origin of its property shall be object of civil confiscation.

It was concluded that according to the researched decisions of the European Court of Human Rights, the purpose of civil confiscation is to protect law and order from the consequences of the use of property, the legality of which has not been confirmed, such as financing illegal activities or using property assets to commit new offenses, as well as preventing any person from benefiting from illegally property.

The article notes that the conclusions formulated in the decisions of the European Court of Human Rights are a source of regulation of civil liability for the commission of corruption and related offenses at the international level, since the standards determined by the court will in the future become a model for improving the legal regulation of civil confiscation, and will also be a reference point for the development of the practice of national courts.

Key words: confiscation, civil liability, right to property, European Court of Human Rights, convention, corruption offence, criminal proceedings.